

AZƏRBAYCAN TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTİ NAXÇIVAN ŞÖ- BƏSİNİN NAXÇIVANIN TARIXİ ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ROLU

Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin «Nizamnamə»sinə (26, s. 125) əsasən respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində yerli şöbələri yaradılmışdı. Cəmiyyətin Naxçıvan şöbəsi 21 may 1925-ci ildə Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığı yanında təşkil edilmişdi. Şöbə üç bölmədən ibarət olaraq fəaliyyət göstərirdi: 1) iqtisadi, ictimai və təbii bölmə, 2) arxeoloji bölmə, 3) etnoqrafik, türkoloji, tarix və ədəbiyyat bölməsi (8).

Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin və bəzi dövlət qurumlarının ayrı-ayrı iclas protokolları, dövrü mətbuatda dərc olunmuş məqalə və məlumatlar Cəmiyyət üzvlərinin Naxçıvan diyarının qədim tarixini əks etdirən yerüstü və yeraltı abidələrinin üzə çıxarılması, öyrənilməsi və qorunması məsələlərinə çox diqqət və qayğı ilə yanaşdığını göstərir. Cəmiyyətin fəaliyyətində əsas yer tutan bu məsələlər dörd istiqamətdə aparılmışdır:

- 1) tarixi abidələrin tədqiqi;
- 2) tarixi abidələrin bərpa etdirilməsi;
- 3) abidələrin məhvə və maddi-mədəniyyət nümunələrinin itməsinə səbəb ola biləcək özbaşına aparılmış qazıntılara qadağa qoyulması;
- 4) tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinin qorunması.

Göstərilən istiqamətlərdə ilkin elmi araşdırmaların həyata keçirilməsi və müsbət nəticələr əldə edilməsi üçün Cəmiyyət üzvlərinin və onun ilk təşkilatlarının fəaliyyəti genişləndirilmiş, bu və ya digər məsələ ilə bağlı maddi-texniki kömək göstərilməsi üçün yerli dövlət qurumlarına dəfələrlə müraciət edilmiş, geniş maarifçilik işləri aparılacaq, mətbuat səhifələrində elanlar və elmi-kütləvi mövzularda məqalələr dərc edilmişdir.

Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti öz fəaliyyəti dövründə bir neçə yerdə arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. İlk arxeoloji tədqiqatlar Ordubad rayonu ərazisində, Gilançayın sahilində yerləşən Xaraba Gilan adlı qədim şəhər yerində aparmaq nəzərdə tutulmuşdu (pr. № 5, 3.X.1925). Burada qazıntıya başlamaq üçün Cəmiyyət üzvləri müəyyən hazırlıq görmüş, plan və layihə tərtib edilmişdi (pr. № 6, 7.X.1925; pr. № 9, 10.XI.1925; pr. № 20, 20.IV.1925) (2, 85-86).

Bununla yanaşı, Cəmiyyətin üzvü Cabbar Əmirovun Təzəkənd kəndi yaxınlığındakı Qızılvəng məbədi haqqında verdiyi məlumatın ətraflı təhqiq və tədqiq edilməsi üçün asari-ətiqə komissiyasına göndərilməsi və növbəti iclasda Cabbar Əmirovun bu mövzuda məruzəsindən (pr. № 19, 22.II.1926) sonra Təzəkənddə tədqiqat aparılması qərara alınmışdı (pr. № 20, 20.IV.1926).

Cəmiyyətin üzvləri 1926-cı ilin 18-28 iyununda Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti və Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin üzvləri V.M.Sisoyev və İ.Əzimbəyovla birgə Xaraba Gilanda aparılan tədqiqatlarda iştirak etmişlər. Qazıntının nəticələri barədə Cəmiyyətin ümumi iclasında V.M.Sisoyevin məruzəsi dinlənilmişdi (pr. № 24, 28.VI.1926). Tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş epiqrafik material – gəc üzərində olan dini məzmunlu kitabələr, XIII və XIV əsrlərə aid epitafiyalar İsa Əzimbəyovun

hesabatında verilmişdir (15, 309-310). Xaraba Gilanın tədqiqi 1927-ci ildə də davam etdirilmişdir. Bu ekspedisiyanın gördüyü işlərin hesabatı Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin «Xəbərləri»ndə çap olunmuşdur (30, 191-193, 197-208).

Həmin vaxtda professor İ.İ.Meşşaninovun rəhbərliyi ilə Qızılvəngdə arxeoloji qazıntı aparacaq digər ekspedisiyanın üzvlərinə də hər cür köməklik göstərilməsi Cəmiyyətin iclasında qərara alınmışdı (pr. № 23, 10.VI.1926).

Qızılvəng ekspedisiyası üzvlərinin apardıqları qazıntıların nəticələrindən bəhs edən əsərləri çap etdirilmişdir (19; 23; 22; 25; 18).

Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin elmi katibi A.R.Zifeldt Cəmiyyətin 1924-1926-cı illərdəki fəaliyyəti haqqında yazırdı ki, Azərbaycanın eradan əvvəlki arxeologiyası üzrə müharibə illərində yarımçıq qalmış, tunc dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsinə aid ciddi iş 1926-cı ilin yayında bərpa edildi. Cəmiyyətin fəxri üzvü İ.İ.Meşşaninovun rəhbərliyi ilə Xocalı (Qarabağ) və Qızılvəngdə (Naxçıvan MSSR) aparılan ekspedisiyaların qazıntılarının nəticələri yalnız SSRİ-nin deyil, həm də Qərbi Avropanın elm aləminin diqqətini cəlb etdi (20).

Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti Naxçıvanda aparılan tədqiqatların elmi əhəmiyyətini nəzərə alaraq onları davam etdirməyi nəzərdə tuturdu. Tarix-etnoqrafiya bölməsinin A.R.Zifeldt, A.V.Dalavasser, Ə.Ələkbərov, İ.P.Petruşevski və Fituninin iştirakı ilə keçirilən iclasında (4.VI.1928) ayrı-ayrı komissiyaların büdcə smetasının təsdiqi məsələsi müzakirə edilir. Arxeologiya komissiyası prof. İ.İ.Meşşaninovun arxeoloji işlər üçün Leninqraddan dəvət edilməsini qərara alır; smetada nəzərdə tutulan Naxçıvan diyarının tədqiq edilməsi və qazıntılar üçün ayrılacaq vəsait təsdiq edilir (27).

Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin üzvləri Naxçıvana göndərilmiş digər elmi heyətlərlə də birgə işləmişdir. Cəmiyyətin Rəyasət Heyəti leninqradlı professor A.A.Millerin Qızılvəng məbədi yaxınlığında qazıntı aparmasına icazə vermiş, elmi katib Mirbağır Mirheydərzadə və arxeoloji bölmənin üzvü Yusif Qaziyev də orada iştirak etmişdilər (pr. № 29, 12.IX.1926). Burada görülən işlər haqqında A.A.Miller Cəmiyyətin 200 nəfərlik ümumi iclasında məruzə etdi (pr. № 30, 25.IX.1926). Onun arxeoloji tədqiqat barədə əsəri çap edilmişdir (24, s. 325-331).

Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti 1926-1928-ci illərdə Naxçıvan diyarının ayrı-ayrı dairələrinə tarixi abidələri qeydə almaq üçün bir neçə elmi səfər təşkil etmişdir.

Mirbağır Mirheydərzadə Qıvrax dairəsinin Şahtaxtı kəndi ərazisində yerləşən Gavurqala adlı abidənin ətrafında ilkin tədqiqat aparmış, buradan qədim məişət əşyaları – saxsı çölmək və şüşə qablar tapmışdı. O, səfərin yekunları haqqında Cəmiyyətin Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri B.Babayevin sədrliyi ilə keçirilmiş iclasında məruzə etmiş və iclas bu tədqiqatın əhəmiyyətini nəzərə alaraq Gavurqala ətrafında daha geniş məlumat əldə etmək üçün oraya xüsusi komissiyanın göndərilməsini qərar etmiş, Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinə və Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinə də məlumat verilməsini qərara almışdı (pr. № 37, 24.VII.1927).

Gavurqalada və onun ətrafında işlər sonrakı illərdə də davam etdirilmiş və arxeoloq Ələsgər Ələkbərovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya 1936-cı ildə kəşfiyyat xarakterli qazıntı aparmışdır (16). Qazıntının bəzi materialları Osman Həbibullayev tərəfindən ətraflı tədqiq edilmişdir (13). 2002-ci ildə Q.Ağayevin Şahtaxtı arxeoloji abidəsi haqqında monoqrafik əsəri nəşr edilmişdir (14).

Cəmiyyətin təşkil etdiyi elmi səfərlər zamanı bir sıra digər tarixi abidələr qeydə alınmış və imkan dairəsində öyrənilmişdir. Tarixi abidələrin öyrənilməsində Cəmiyyətin elmi katibi Mirbağır Mirheydərzadənin fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. O, Ordubad dairəsinə etdiyi səfər zamanı buradakı tarixi abidələr haqqında ətraflı məlumat toplamış və Cəmiyyətin ümumi iclasında məruzə etmişdi. Onun səfərinin nəticələri müzakirə edilib çox əhəmiyyətli olduğu nəzərə alınaraq bunların bir kitabça şəklində nəşr edilməsi və xalqa çatdırılması qərara alınmışdı (pr. № 28, 3.IX.1926).

Mirbağır Mirheydərzadə 1928-ci il may ayının 28-də Şərur dairəsinə olan elmi səfəri haqqında Cəmiyyətin iclasında hesabat vermişdir. Hesabatda Şərurun 16 kəndində olan tarixi abidələr, tarixi yerlər haqqında məlumat öz əksini tapıb. Onun topladığı tayfa adları, adət-ənənələr və s. haqqında faktlar da etnoqrafik baxımdan əhəmiyyətlidir. Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin 40 №-li protokolunda M.Mirheydərzadənin hesabat məruzəsinin on bir səhifəlik mətni verilmişdir.

Hesabatda haqqında məlumat verilmiş Şahtaxtı, Qarabağlar, Ulya-Nuraşın və b. ərazilərindəki abidələrdə arxeoloji qazıntılar (1934-1936-cı illərdə) Ə.Ələkbərov və M.M.Seyidov (1980-ci illərdə) tərəfindən aparılmışdır (16, 29).

M.Mirheydərzadə Şahtaxtı kəndi yaxınlığındakı Gavurqaladan, Yurdçu kəndindən və Qarabağlardakı Qalacıq ətrafından çoxlu saxsı qablar və digər əşyalar, ayrı-ayrı əsrlərə aid sikkələr tapmışdır. O, ilkin müşahidələrinə əsaslanaraq «Yurdçu, Qarabağlar və Şahtaxtı kəndlərinin ortaliğının, xüsusən Gavurqalanın ətrafının Araz çayı kənarına kimi vaxtilə böyük bir şəhər olduğu» qənaətinə gəlmişdir.

Bunlardan başqa Şərur ərazisindəki bir sıra dini və xatirə abidələri haqqındakı faktlar da maraqlıdır. Yengicə (3, 82), Tənənəm (1, 42-44), Xincab, Qarabağlar, Daşarx kəndlərindəki pirlər, Xincabdakı Sancı daşı (3, 80), Parçı, Qarabağlar, Zeyvə-Düdəngədə olan imamzadələr, Qarabağlar və Qıvraqda köhnə qəbirlər, daş qoç heykəli, üzərində ilan təsviri çəkilmiş daş, Qarabağların qədim qəbiristanlığındakı türbələr haqqında ilk dəfə burada məlumat verilmişdir.

Hesabatda qısa şəkildə olsa da bəzi qədim əşya, sikkələr, Parçı imamzadəsi, Qarabağlar türbəsi və qoşa minarənin portalı üzərindəki kitabələrdən bəhs edilmişdir.

Naxçıvan ərazisində tarixi abidələrin aşkar edilməsində Cəmiyyətin yerlərdəki müxbirlərinin də müəyyən rolu olmuşdur. Cəmiyyət onların göndərdikləri məlumatlar əsasında Cəhri, Nehrəm yaxınlığındakı «Ölü şəhər» (Babək rayonu), Milax və Ərəfsə (Culfa rayonu) kəndləri yaxınlığında kəşfiyyət xarakterli arxeoloji tədqiqat aparmışdır (pr. № 5, 3.X.1925; pr. № 18, 30.I.1926; pr. № 19, 22.II.1926; pr. № 20, 20.IV.1926; pr. № 22, 27.V.1926; pr. № 27, 5.VIII.1926).

Cəmiyyət tərəfindən Əlincə qalasında, Əbrəqunus dairəsinin bir sıra kəndlərində tədqiqat aparılmışdır. Görülən işlər barədə Cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin məqalələri çap edilmişdir (5, 78-80; 10, 2; 9, 81-82). Bu məqalələrdə epigrafiya abidələr haqqında qısa məlumat yazılmışdır.

Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti fəaliyyətə başladığı ilk aylardan etibarən tarixi abidələrin qorunması məqsədilə onların təmir etdirilməsinə çalışmış və bu işi həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Cəmiyyətin sayca dördüncü iclasının qərarına görə arxeoloji bölmənin üzvü Yusif Qazıyevin Xan minarəsinin (Möminə xatun türbəsi) təmir edilməsi haqqında təklifinin həyata keçirilməsi Cəmiyyətin smetası təsdiq olunduqdan sonra artıq vəsait qaldığı halda nəzərə alınmalı idi (pr. № 4, 25.IX.1925).

Az sonra arxeoloji bölmə Xan minarəsinin təmir edilməsi haqqında təklifini yenedən müzakirəyə çıxarmış, eyni zamanda minarədə muzey təşkil etmək və oraya «asari-ətiqələr» qoymaq arzusunu da bildirmişdir. İclasda bölməyə minarənin təmir edilməsi üçün smeta tərtib etməsi, Cəmiyyətin bu smeta əsasında lazımi təşkilata müraciət etməsi razılaşıdırıldı (pr. № 9, 10.XI.1925).

Arxiv materialları bu məsələnin baş tutmadığını, türbənin təmir etdirilməsinin həyata keçirilmədiyini göstərir. Belə ki, 1927-ci ildə «Kommunist» qəzetində Möminə xatun türbəsinin uçmaq təhlükəsi olduğu barədə məqalə çap etdirilmişdir. Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin elmi katibi Mirbağır Mirheydərzadə «Asari-ətiqə» adlı məqaləsi ilə həmin yazıda toxunulan məsələyə aydınlıq gətirmişdir. O, məqalədə Möminə xatun türbəsi, vaxtilə onun yaxınlığında olmuş qoşa minarələr, Yusif bin Kusayir və Qarabağlar türbələri haqqında məlumat vermiş, ayrı-ayrı tədqiqatçıların oxuduqları ərəbdilli kitabələrin Azərbaycan dilində məzmununu yazmışdır (4). Lakin M.Mirheydərzadənin oxuculara verdiyi bu məlumatların bəzisi dəqiq deyil.

Mirbağır Mirheydərzadə öz məqaləsində Möminə xatun türbəsinin həqiqətən acınacaqlı vəziyyətdə olduğunu qeyd edərək, onun təmir edilməsinin vacibliyini göstərmişdir. Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin bu məsələ ilə bağlı 1926-cı ildən etibarən Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə və Xalq Komissarları Şurasına müraciət etdiyini, lakin Xalq Komissarları Şurasının pul vəsaiti olmadığından təmirin müvəqqəti olaraq dayandırıldığını da yazmışdır. Məqalədən məlum olur ki, Xalq Komissarları Şurası abidənin vəziyyətini yoxlayıb aktlaşdırmaq və təmirə aid smeta tərtib etmək üçün mühəndislər Zuyev və Zaxarova tapşırıq vermişdir. Onlar türbənin təmiri üçün 1500 manat vəsaitin lazım olduğunu hesablamışlar. Eyni zamanda Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti də təmir üçün 200 manat vəsait ayırmışdı.

Görünür, bu vəsait vaxtında öz ünvanına çatdırılmadığından Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti 1928-ci ildə yenə də Qala məhəlləsindəki abidənin (Möminə xatun türbəsi) və digərlərinin təmir edilməsinə pul ayrılması üçün Xalq Komissarları Şurasına müraciət etmişdi. Xalq Komissarları Şurası 13 oktyabrda keçirdiyi iclasında Naxçıvan Ölkə büdcəsində 1928-1929-cu illər üçün təmir xərclərini təsdiq etmədiyinə görə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətindən Naxçıvan təşkilatına bu məqsədlə maliyyə vəsaiti buraxılmasını xahiş etməyi qərara almışdı (7).

Arxiv sənədlərinə əsasən məlum olur ki, Naxçıvan şəhərinin Şahab məhəlləsindəki Yusif bin Kusayir türbəsinin, Qala məhəlləsindəki İmamzadə memarlıq kompleksinin, Qarabağlar kəndində olan türbə və qoşa minarələrin təmir və bərpa edilməsi məsələsi qaldırıldı. M.Mirheydərzadə yuxarıda qeyd edilən məqaləsində bu abidələrin də vəziyyəti haqqında yazdığı məlumatlarda abidələrin bərpası üçün dövlət yardımının vacibliyini göstərmişdi. Lakin Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin gördüyü tədbirlərə baxmayaraq, Naxçıvanda ki memarlıq abidələrinin təmir etdirilməsi məsələsi həmin dövrdə həllini tapmadı.

XIX əsrin 20-ci illərindəki Azərbaycan ərazisindəki abidələrin qorunması üçün dövlət qanunu yox idi. Bu dövrdəki müxtəlif ixtisas sahibləri və həvəskarlar ölkənin tarixi abidələrini öyrənmiş, onlar haqqında öz əsərlərində məlumat vermişlər. Bir sıra yerlərdə özbaşına, primitiv şəkildə arxeoloji qazıntılar aparmışlar. Belə hallar bəzən abidələrin dağıdılmasına, maddi mədəniyyət nümunələrinin kənar yerlərə aparılmasına səbəb olurdu.

1920-ci illərdə Azərbaycanda bir neçə elmi cəmiyyət, o cümlədən Arxeoloji Komitəsi yaradıldı; eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Muzeyində Azərbaycanın qədim abidələrinin mühafizəsi üzrə komissiya fəaliyyət göstərirdi. 1923-cü ildə bu iki təşkilat birləşdirildi. Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı 30 iyun 1923-cü ildə «Xalq Maarif Komissarlığı yanında Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin Nizamnaməsi»ni təsdiq etdi. Qədim abidələrin mühafizəsi üzrə Komissiyanın səlahiyyətləri də yeni Komitəyə verildi (21, s. 86-87).

4 mart 1924-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurası Azərbaycan SSR-də qədim abidələrin qeydiyyatı və mühafizəsi haqqında 20 №-li Dekret verdi. Qədim abidələri məhv edilməkdən qorumaq və qeydiyyata almaq məqsədilə Xalq Komissarları Şurası qərara almışdı ki, Azərbaycan SSR ərazisində olan bütün qədim abidələrin – saraylar, qala, karvansara, körpü, qədim binalar, kurqanlar və s. dövlət qeydiyyatı aparılsın, Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin razılığı, icazəsi olmadan həmin yerlərdə təmir, bərpa və arxeoloji qazıntılar həyata keçirmək qadağan edilsin. Qədim abidələrin mühafizəsinə nəzarət və qeydiyyatı icra etmək Xalq Maarif Komissarlığının nəzarəti altında Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinə tapşırıldı.

Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin tələbinə əsasən bütün İcraiyyə Komitələri bir ay müddətində ayrı-ayrı qəzalarda olan qədim abidələr haqqında müfəssəl məlumat toplayıb AAK-ın göstərdiyi formada ona təqdim etməli idilər. Yerlərdə bütün hakimiyyət orqanları qədim abidələrin mühafizəsinə ciddi nəzarət etməli və Xalq Komissarları Şurasının qərarını yerinə yetirməli idilər; Xalq Maarif Komissarlığı bu qərarın yerinə yetirilməsi üçün müvafiq göstərişləri çap etməli idi (21, s. 94-95).

Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının sədri Q.Musabəyov 30 iyun 1925-ci ildə həmin qərara əlavə olaraq 45 №-li qətnamə imzaladı. Bu qətnamədə göstərilirdi ki, torpaq işləri, yaxud torpağın üstündən suyun yuyub apardığı, dağıntı və s. zamanı təsadüfən aşkar edilmiş arxeoloji, tarixi-bədii əhəmiyyətli bütün tapıntılar, xəzinələr, ayrı-ayrı əşyalar Azərbaycan Arxeoloji Komitəsi vasitəsilə Azərbaycan Dövlət Muzeyinə verilməlidir (21, 95).

Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının verdiyi qərar və qətnaməni əldə rəhbər tutaraq, öz fəaliyyəti dövründə burada irəli sürülmüş müddəaları yerinə yetirməyə çalışmışdır. Cəmiyyətin idarə heyəti bu məsələ ilə bağlı «Şərq qapısı» qəzetində aşağıdakı məzmununda elan dərc etdirdi:

«Elan

Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti idarəsi bununla ümumə xəbər verir ki, Cümhuriyyətin daxilində Cəmiyyətdən əlində icazəsi olmayan bir şəxs, ya xaricdən gəlmiş bir heyət ölkədə özbaşına tədqiqat edə bilməz. Bu barədə lazımi hökumət dairələrinə xəbər verilib. Ölkədə bəzi xaraba asari-ətiqə olan yerlərdə həfriyyat-qazma edib və ya iqtisadi-təbii tədqiqat etmək istəyən şəxs və ya təşkilat qabaqca Xalq Komissarlığında Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinə müraciət edib izn almalıdır.

Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin sədri Vahab Həsənzadə, elmi katib Mirbağır Mirheydərzadə» (11).

Cəmiyyətin yerlərdə aparacağı arxeoloji qazıntılar və abidələrin tədqiqi üçün planlaşdırdığı işlər barədə əvvəlcədən Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinə, asari-ətiqə komissiyasına, yerli dövlət orqanlarına məlumat verməsi faktları protokollarda öz əksini tapıb (pr. № 6, 7.X.1925, pr. № 19, 22.II.1926, pr. № 37, 24.VII.1927).

Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin müraciətinə əsasən Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 23 iyun 1926-cı il tarixli iclasında qədim abidələrin qazıntısı haqqında məsələ müzakirə etdi və belə bir qərar qəbul etdi ki, bütün qədim abidələr dövlətin əmlakı hesab edilsin, ayrı-ayrı şəxslərdən alınaraq Naxçıvan SSR Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinə verilsin. Bu abidələrin qorunması Naxçıvan Daxili İşlər Komissarlığı və Dairə İcraiyyə Komitələrinə tapşırıldı (6, pr.№16).

Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qəbul etdiyi bu qərarla ölkə əhalisini tanış etmək məqsədilə MİK-in katibi Ə.Məhəmmədov iyulun 8-də «Şərq qapısı» qəzetində «Asari-ətiqə» adlı məlumat dərc etdirdi:

«Asari-ətiqə haqqında

Naxçıvan İctimai Şura Cümhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qərara almışdır ki, Cümhuriyyət daxilində olan bütün asari-ətiqə həfriyyət işləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin Tətəbbö Cəmiyyətinə aid olub da, o qəbil asari-ətiqələr məzkur Cəmiyyətə göndərməlidir. Bütün vətəndaşlara qadağan olunur ki, heç kəs Cümhuriyyət daxilində həfriyyət (yerqazma) işlərinə əl vurmayıb, asari-ətiqələri həm özlərində saxlamasınlar. Əks surətdə kim olursa olsun hökumət tərəfindən yaxalandıqda cərəyan edən qanunlar ilə onlar məsuliyyətə cəlb olunacaqlar.

Naxçıvan Cümhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi katibi Ə.Məhəmmədov» (12).

Naxçıvan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin 25 dekabr 1926-cı il tarixli iclasında Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin 224 №-li məktubu müzakirə edilmişdi. Məktubda Naxçıvan SSR-in bəzi yerlərində ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən qədim abidələrin dağıdılması göstərilir, qazıntılardan tapılan əşyaların müsadirə edilib Naxçıvana gətirilməsi Xalq Daxili İşlər Komissarlığına həvalə olunurdu (6, pr. № 32).

Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti də Naxçıvan şöbəsinin apardığı arxeoloji qazıntılara birbaşa nəzarət etmişdir. Mərkəzi Cəmiyyət və Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin Mirbağır Mirheydərzadənin Culfa rayonunun Ərəfsə və Milax kəndlərində apardığı qazıntıları dayandıрмаğı tələb edən məktubu bunu sübut edir. Bu məktub Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin iclasında müzakirə edərək həmin kəndlərdə yerli hökumətin məsləhəti və razılığı ilə qazıntı aparıldığı üçün Mirbağır Mirheydərzadəyə edilən məzəmmət yersiz hesab edilir; qərarla göstərilir ki, Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti və Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinə cavab məktubunda Ərəfsə və Milax kəndlərində aparılan ilkin tədqiqat işlərindən məqsəd buranın arxeoloji qazıntı üçün yararlı olduğunu öyrənmək və Mərkəzin burada tədqiqat aparmasını xahiş etmək olmuşdur (pr. № 33, 12.II.1927).

Mirbağır Mirheydərzadənin Şahtaxtı kəndi yaxınlığındakı Gavurqalada apardığı tədqiqatların hesabatını dinləyən Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin iclasında qərar qəbul edildi ki, Gavurqala mühüm qədim abidələr ərazisi olduğu üçün burada icazəsiz qazıntı aparılmasına qadağa qoyulması barədə Şahtaxtı İcraiyyə Komitəsinə rəsmi surətdə yazılsın, eyni zamanda Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinə və Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinə də məlumat verilsin (pr. № 27, 24.VII.1927).

Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsinin işi və qarşıdakı vəzifələri ilə bağlı keçirdiyi müşavirədə (29.II.1928) A.R.Zifeldt arxeoloji qazıntılarda istifadə edilən üsul və vasitələri izah etməklə yanaşı Naxçıvan şöbəsinin müstəqil surətdə qazıntı aparmasını məsləhət görməmişdi (28).

Cəmiyyətin bu müşavirədən sonra keçirilmiş iclas protokollarından məlum olur ki, dairələrə təşkil edilmiş elmi səfərlər zamanı qazıntı aparılmamış, yalnız tarixi abidə-

lər qeydə alınmış, onların haqqında yerlərdə məlumat toplanılmış, əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri Naxçıvan muzeyinə gətirilmiş, dilçilik, folklor, etnoqrafik materiallar toplanılmışdır (pr. № 40, 13.V.1928; pr. № 41, 27.VIII.1928).

Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinə diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Bu materialların itib-batmaması, onların gələcək nəsillər üçün qorunması məqsədilə Naxçıvan muzeyinə verilməsinə var qüvvəsilə çalışmışdır. Belə ki, Xaraba Gilanda aparılmış qazıntıdan çıxarılmış əşyaların elmi tədqiqatı qurtardıqdan sonra Naxçıvan muzeyinə verilməsi qərara alınmışdı (pr. № 24, 28.VI.1926). Cəmiyyətin idarə heyətinin iclasında prof. A.A.Millerin Qızılvangdə qazıntı aparmasına, fotosəkillər çəkilməsinə bir şərtlə icazə verilmişdi ki, əldə ediləcək materialların bir hissəsi, onların tam siyahısı, fotosəkillərdən bir nüsxə Naxçıvan muzeyinə verilsin (pr. № 29, 12.IX.1926).

Mirbağır Mirheydərzadənin Şərur, Ordubad, Culfa rayonlarına elmi səfərləri zamanı gətirdiyi materiallar hesabat verilərəkən nümayiş etdirildikdən sonra Naxçıvan muzeyinə təhvil verilmişdi.

Qızılvang ekspedisiyasının üzvləri isə əldə edilmiş bütün materialın tədqiq edildikdən sonra Azərbaycan Dövlət Muzeyinə verilməsini qərara almışdı (17, 222).

Cəmiyyətin 28 iyun 1926-cı il tarixli iclasında (pr. № 24) irəli sürülmüş Azərbaycan Dövlət Muzeyindəki Naxçıvana aid olan bu və ya digər əşyaların alınıb Naxçıvan muzeyinə verilməsi təklifi qəbul edilmişdi. Bu təklif ola bilsin, Naxçıvan materiallarının ətraflı olaraq elmi şəkildə tədqiq edilməsi üçün onların bir mərkəzdə toplanılması məqsədi daşmışdır.

1925-1928-ci illərdə keçirilmiş iclas protokolları (cəmi 41 protokol) Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin tarixi abidələrin siyahıya alınması və tədqiqi ilə bağlı gördüyü işləri qısa şəkildə əks etdirir. Bütün çətinliklərə baxmayaraq Cəmiyyət üzvləri digər dövlət qurumlarının və elmi müəssisələrin yaxından köməyi sayəsində Naxçıvanın tarixi abidələrinin sistemli şəkildə elmi tədqiqinin bünövrəsini qoymuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Quliyeva A.Ə. Tənənəm abidəsi. Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Azərbaycanın Dövlət quruluşunun bərpa olunması gününə həsr olunmuş elmi konfransının əsərləri, B., Elm, 1991.
2. Quliyeva Afaq. Xaraba Gilanın epigrafiq abidələrinin öyrənilməsinə dair. Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. BDU, № 2, B., 1997.
3. Quliyeva Afaq. Şərur rayonunun bəzi tarixi və epigrafiq abidələri haqqında. Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin Əsərləri, VII buraxılış, B., Elm, 2003.
4. Mirheydərzadə Mirbağır. Asari-ətiqə. «Şərq qapısı» qəzeti, № 37 (215), 27.XII.1927.
5. Mirheydərzadə M. Əbrəqunus dairəsi məşhur Əlincə çayı sahilində vəqə bir neçə kəndlərin və Əlincə qalasının tədqiqi. Azərbaycanı öyrənmə yolu, № 4-5, B., 1930.

6. Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi prezidiumunun iclas protokolları. Naxçıvan MR MDA, f. 1, s. 1, s. v. 34.
7. Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Şurasının iclas protokollarının əsli. Naxçıvan MR MDA, f. 1, s. 1, s. v. 62.
8. Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin iclas protokolları (21.V.1925-27.VIII.1928). Naxçıvan MR MDA, f. 1, s. 2, s. v. 13.
9. Rəsi-zadə M. Şərur dairəsinə səyahət haqqında qeydlər. Azərbaycanı öyrənmə yolu, № 4-5, B., 1930.
10. Seyyid Səbri. Ordubad qəzasında asari-ətiqə. «Şərq qapısı» qəzeti, № 27 (165), 15.IX.1926.
11. «Şərq qapısı» qəzeti, № 49 (127), 1.X.1925.
12. «Şərq qapısı» qəzeti, № 18 (155), 8.VII.1926.

Rus dilində

13. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинских погребений (по раскопкам А.Алекперова). Известия АН Азерб. ССР, № 5, 1961.
14. Агаев Гахраман. Шахтахты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва, 2002.
15. Азимбеков И. (Meddah). Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах. ССР. VI. Хараба Гилян. Известия Азкомстариса, вып. 4, тетрадь 2, Б., 1929.
16. Алекперов А. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Б., 1960.
17. Алекперов А. Новейшие археологические раскопки в Азербайджане. Новый Восток, кн. 18, 1927.
18. Алекперов А. Поездка в Зангезур и Нахкрай. Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана, № 4, Б., 1927.
19. Александрович Дж. (Насыфи). Поездка в Нахкрай и Нагорный Карабах. Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана, № 4, Б., 1926.
20. Докладная записка ученого секретаря Общества Обследования и Изучения Азербайджана о деятельности Общества за 1924-1926 гг. (1928 г.). Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi, f. 389, s. 1, s. v. 37, vər. 1.
21. К истории Азербайджанского Археологического Комитета. Известия Азербайджанского Археологического Комитета, вып. 1, Б., 1925.
22. Мещанинов И.И. Археологическая экспедиция Общества в Нагорный Карабах и Нахкрай. Отдельный оттиск из «Известий Общества Обследования и Изучения Азербайджана». Б., 1927.
23. Мещанинов И.И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорный Карабах и Нахичеванский край, снаряженной в 1926 г. Обществом Изучения Азербайджана. Сообщения ГАИМК, вып. 1, Ленинград, 1926.
24. Миллер А.А. Археологические исследования в Нахичеванской Республике летом 1926 г. Сообщения ГАИМК, вып. 1, Ленинград, 1926.
25. Пассек Т.С., Латынин Б.А. Очерк об истории Северного Азербайджана. Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана, № 3, Б., 1927.
26. Положение о местных отделениях Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Известия ООИА, № 1, Б., 1925.

27. Протоколы заседаний Временного Президиума Историко-этнографической секции и исторической комиссии Историко-этнографической секции Общества Обследования и Изучения Азербайджана. *Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi*, f. 389, s. 1, s. v. 1, vər. 183.
28. Протоколы совещаний Президиума Общества о работе отделений. *Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi*, f. 389, s. 1, s. v. 22, vər. 6.
29. Сеидов М.М. Культура эпохи поздней бронзы и раннего железа на территории Нахичевана. Автореферат дисс... к.и.н., Л., 1985.
30. Сысоев В.М. Нахичеванский край (Нах. ССР) (Отчет о поездке летом 1927 г.). VI. Хараба Гилан. Известия Азкомстариса, вып. 4, тетрадь 2, Б., 1929.

Guluzade A.A., Guliev R.A.

THE ROLE OF "SOCIETY RESEARCH AND STUDY OF AZERBAIJAN" NAKHICHEVAN BRANCH AT THE RESEARCH OF NAKHICHEVAN'S HISTORICAL MONUMENTS
S U M M A R Y

It is the first time that the "SRSA" Nakhichevan branch's activity while the 1925-1929 period is discovered on the archive data. The protocols of meeting "SRSA" and local Nakhichevan SPC (Soviet People Commissary) and CEC (Central Executive Commissary) is evidence of active participation of society's members at the research of historical and architectural monuments on this country.

There is pointed the participation of society's member at the independent archeological digs and as a member of the Azerbaijan Archeological Committee expeditions at the Kharaba Gilan, Shahtahty, Kizil Vanke.

Гулузаде А.А., Гулиев Р.А.

**РОЛЬ НАХИЧЕВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ ОБЩЕСТВА
ИССЛЕДОВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА
В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НАХИЧЕВАНА**
Р Е З Ю М Е

В статье на основе архивных материалов впервые раскрывается деятельность Нахичеванского отделения ООИА в период 1925-1929 гг. Протоколы заседаний ООИА и местного отделения, Нахичеванского Совнаркома и ЦИК-а свидетельствуют об активном участии членов общества в изучении исторических и архитектурных памятников края.

В статье показано участие членов общества и в самостоятельных археологических раскопках и в составе Азербайджанского Археологического Комитета проведенных в Харабе Гилане, Шахтахты, Кызыл Ванке.